

БЕЛЕЖКИ

- ¹ След като завършва обширната глава «Теория за производителния и непроеизводителния труд», която влиза в раздела за Смит, и след като написва още три глави, които имат характер на допълнения към раздела за физиократите (за Некер, за «Икономическата таблица» на Кене и за Ленге), Маркс, съгласно своя план, е трябвало да премине към работа над раздела за Рикардо. Но той не преминал веднага към тази работа. След главата за Ленге започва да пише главата за Брей — очевидно във връзка с това, че в главата «Ленге» се споменава за «малцина социалистически писатели», за които Маркс възнамерявал да говори «по-късно» (виж настоящия том, част I, стр. 336). Съобразно с това в заглавието-план на X тетрадка Маркс зачерква в заглавието на глава «f» (това заглавие следва непосредствено след заглавието на глава «e») Ленге) първоначално написаната дума «Рикардо» и пише вместо нея «Брей» (виж пак там — стр. 4). Но главата за Брей останала незавършена. По късно Маркс решил да пренесе анализа на възгледите на Брей в главата за пролетарските противници на политико-икономистите (виж третата част на този том).

След като пристъпва към работа над главата за Брей, Маркс възнамерява да започне раздела за Рикардо със следващата глава — «g». Но и този път името на Рикардо в заглавието бива зачеркнато и като глава «g» се появява «Отстъпление», озаглавено «Господин Родбертус. Нова теория за поземлената рента».

Върху главата за Родбертус Маркс работи през юни 1862 г. В писмо на Ласал до Маркс от 9 юни 1862 г. Ласал моли в най-близко време да му се върне книгата на Родбертус за поземлената рента, която той е дал на Маркс. Това обстоятелство очевидно е послужило на Маркс като външен повод, за да се залови незабавно за работа върху главата за Родбертус. Но имало и сериозни вътрешни основания, от които произтичала необходимостта да се направи преди всичко критичен анализ на Родбертусовата теория за поземлената рента.

Както се вижда от кореспонденцията на Маркс, по това време той вече е постигнал пълна яснота по въпроса, в какво именно се състои погрешността на Рикардовата теория за поземлената рента. Маркс смятал, че един от основните недостатъци на теорията на Рикардо за рентата е, че в нея няма понятието абсолютна рента. С опит да развие това понятие излязъл Родбертус в третото си «социално писмо» до фон Кирхман. Преди да пристъпи към специалния анализ

- на Рикардовата теория за рентата, Маркс подлага в настоящото «Отстъпление» на разгърнат критически анализ този опит на Родбертус. — 3.
- 2 Маркс има предвид своето, насочено против Прудон произведение «Нищета на философията» (§ IV от втора глава, озаглавен «Поземлена собственост или поземлена рента»). Виж настоящото издание, т. 4, стр. 167—177, особено стр. 170—173 и 176. — 9.
- 3 Има се предвид книгата на J. Wade. «History of the Middle and Working Classes», London, 1833. — 9.
- 4 Тук, в ръкописа, се намира думата «Rohmaterial» («суров материал»). Във всички други случаи в ръкописа си от 1861—1863 г. Маркс употребява термина «суров материал» в по-тясното му значение, което е формулирано в 5-а глава на I том от «Капиталът» — в смисъл на такъв предмет на труда, който «вече е претърпял чрез труда известни изменения» (виж настоящото издание, т. 23, стр. 191). Тъй като на това място, съдейки по целия контекст, става дума за предмета на труда в най-широкия смисъл на думата, т. е. преди всичко за такъв предмет на труда, който не е продукт на труда, а даден от природата, може да се предположи, че думата «Rohmaterial» е правописна грешка и вместо нея трябва да бъде думата «Arbeitsgegenstand» («предмет на труда»). Във връзка с това именно е направен преводът на тази фраза. — 12.
- 5 В IV тетрадка на своя ръкопис от 1861—1863 г. (стр. 149 и следващите) Маркс нарича «*първо разделение на труда*» разделението на труда в обществото, между независими един от друг стокопроизводители, а «*второ разделение на труда*» — разделението на труда в капиталистическото предприятие, по-специално в манифактурната работилница. Ср. настоящото издание, том 23, стр. 363—380. — 14.
- 6 Маркс цитира тук книгата на Т. С. Banfield «The Organisation of Industry». Second edition, London, 1848, стр. 40, 42. — 14.
- 7 Под термина «средна цена» («Durchschnittspreis») Маркс разбира тук същото, което и под термина «производствена цена», т. е. производствените разходи ($c+v$) плюс средната печалба. Самият термин «средна цена» показва, че тук се има предвид «средната пазарна цена за повече или по-малко продължителен период или онази централна точка, към която тежее пазарната цена», което Маркс пояснява по-нататък, на стр. 343 от втора част на този том. За пръв път този термин се среща у Маркс на стр. 68—69 в първа част на настоящия том. — 16.
- 8 За разликата между времето на производството и работното време, която съществува в земеделието, и за свързаните с това особености на развитието на капитализма в земеделието Маркс пише в ръкописа от 1857—1858 г. (виж «Grundrisse der politischen Oekonomie», Moskau, 1939, S. 560—562). Понятието период на производството (в смисъл на период, който обхваща освен работното време и времето, в течение на което предметът на труда се подлага на въздействието само на естествените процеси) е подробно развито от Маркс във втория том на «Капиталът», дял II, глава 13. — 19.
- 9 Тази характеристика на капиталистите като конкуренти-врагове и заедно с това «събрата» получава у Маркс обосновката си в III том на «Капиталът». След като изследва процеса на изравняването на формата на печалбата, при който «всеки отделен капиталист, както и съвкупността на капиталистите от всяка отделна производствена сфера, участва в експлоатацията на цялата работническа класа от целия капитал и в степента на тази експлоатация» (виж настоящото издание, т. 25, ч. I, стр. 211), Маркс пише: «... Ние имаме тук математически

- точното обяснение защо капиталистите, които проявяват толкова малко братски чувства при взаимната конкуренция помежду си, образуват в същото време истинско масонско братство в борбата си с работническата класа като цяло» (пак там, стр. 213). — 21.
- 10 Под «тази книга» Маркс разбира книгата «За капитала» — първата и най-главната от шестте книги, на които той през 1858—1862 г. смятал да раздели целия свой икономически труд (виж настоящото издание, т. 13, стр. 7 и 13). — 21.
- 11 P. J. Stirling. «The Philosophy of Trade; or, Outlines of a Theory of Profits and Prices». Edinburgh, 1846, p. 209—210. — 25.
- 12 За вулгарната концепция на Керн, която разглежда поземлената рента като лихва върху вложения в земеделието капитал, Маркс пише по-късно (виж настоящия том, част II, стр. 147—148, 151—152 и 172), а също и в III том на «Капиталът» (виж настоящото издание, т. 25, ч. II, стр. 164 и 315.) — 25.
- 13 За концепцията на монополната цена на земеделските продукти у Бъкънън Маркс пише на стр. 171, 359—360 и 420—421 от настоящия том. Анализ на възгледите на Хопкинс върху поземлената рента Маркс дава на стр. 139—143 от втората част на настоящия том. — 26.
- 14 Маркс цитира книгата на Ъпдайк «A Treatise on Political Economy», New York 1851, стр. 60. — 26.
- 15 Има се предвид книгата: F. W. Newman. «Lectures on Political Economy». London 1851, p. 155. — 30.
- 16 По-нататък в ръкописа се съдържа наброска, в която Маркс привежда пример с производителя на памук, предача и тъкача. От въпроса за печалбата, която отделно получава всеки от тях, Маркс преминава към разглеждане на въпроса за размерите на печалбата при предположение, че *тъкачет е заедно с тога и производител на памук, и предач*. Обаче написаното не задоволило Маркс, той прекръснал започнатата наброска, зачеркнал я и след това дал приежданата в текста уточнена формулировка на своята мисъл. — 42.
- 17 Маркс има предвид обширното отстъпление за Дж. Ст. Мил, което се съдържа² в VII и VIII тетрадка (стр. 319—345 на ръкописа). Съответно със заглавието на «Теории за принадлежната стойност», съставено от Маркс, и с указанието на Маркс в текста на VII тетрадка на ръкописа (стр. 319) разделът за Дж. Ст. Мил е пренесен в настоящото издание в трета част на «Теориите», в главата за разлагането на рикардианската школа. В определения за Дж. Ст. Мил 7-и параграф от тази глава страниците 332—334 от ръкописа на Маркс поясняват въпроса, дали влияе върху нормата на печалбата съединяването в ръцете на един капиталист на производството на готовия продукт с производството на постоянния капитал за този продукт. — 42.
- 18 Маркс има предвид онази част на свсето изследване, която по-късно е прераснала в трети том на «Капиталът». — 50.
- 19 Маркс се позовава на своята XII тетрадка с извадки по политическа икономия на корицата на тетрадката Маркс е написал: «Лондон, 1851 г., юли». На стр. 14, от тази тетрадка е преписан пасажът от книгата на Хопкинс «Economic Enquiries relative to the Laws which Regulate Rent, Profit, Wages, and the Value of Money» (Lондон, 1822), който Маркс има предвид тук и който той привежда по-нататък на корицата на XIII тетрадка от ръкописа на «Теории за принадлежната

- стойност» (стр. 669 b). В настоящото издание този пасаж е даден в «Приложенията» към втора част (виж настоящия том, част II, стр. 644). — 50.
- 30 За «важността на ниските или високите цени на суровините за промишлеността, която обработва тези суровини», Маркс споменава в посоченото в бележка 17 обширно отстъпление за Дж. Ст. Мил (стр. 335—339 от ръкописа), което съгласно указанията на Маркс е прехвърлено в това издание в трета част на «Теории за принадлежната стойност» в главата за раглането на рикардианската школа. — 61.
- 21 Т. R. Malthus. «Principles of Political Economy». 2nd edition. London, 1836, p. 268. Маркс дава и разглежда това изказване на Малтус в главата «Т. Р. Малтус» в трета част на «Теории за принадлежната стойност» (стр. 765—766 от ръкописа). — 64.
- 22 Маркс има пред вид примера, който той е привел на стр. 335—336 на ръкописа, в обширното отстъпление за Дж. Ст. Мил, за което се говори в бележка 17 и 20. — 73.
- 23 В този цитат от Родбертус Маркс е внесъл «съответните изменения», които произтичат от обстоятелството — изпускано изпредвид от Родбертус, — че стойността на машините и на другите средства за производство влиза със същата необходимост в продукта на земеделието, с каквато в продукта на промишлеността, която обработва селскостопански суровини, влиза стойността на тези суровини. Във вида, в който този пасаж е даден у Родбертус, той е приведен от Маркс по-горе (виж настоящия том, част II, стр. 53 и 54). Терминът «*машинна стойност*» («*Maschinenwert*») не без ирония е съставен от Маркс по аналогия с Родбертусовия термин «*Materialwert*» (стойност на материала). Всички принадлежи на Маркс думи са напечатани с разредка в текста на цитата. — 79.
- 24 В ръкописа по-нататък следва кратък пасаж за капитала като «легализирано отражение на чуждия капитал», който Маркс е поставил в квадратни скобки с указание, че той трябва да се пренесе на друго място като нарушаващ непосредствената връзка на изложението. В настоящото издание този пасаж е поместен по-горе, на стр. 26 втора част на настоящия том, във вид на бележка под линия.—96
- 25 В този абзац, в който Маркс още едва пристъпва към изследване на въпроса за зависимостта на сумата на рентата (абсолютна и диференциална) от относителното плодородие на почвата, той се ползва от предварителното допускане, че сумата на рентата е право пропорционална на плодородието на почвата (в смисъл, че ако някоя категория почва е с $\frac{1}{5}$ по-плодородна от друга, то и сумата на рентата, в тази категория е също с $\frac{1}{5}$ по-голяма от сумата на рентата, получавана от по-малко плодородна категория). В по-нататъшното изследване Маркс вече не използва това допускане и дава уточнена формулировка на зависимостта на сумата на рентата от относителното плодородие на почвата.
- Ако съобразно с тези следващи разяснения на Маркс се изчисли сумата на рентата за категории II, III и IV, като се изхожда от количеството квартали, донасяни от тези категории и продавани по обща за всички категории цена — $\frac{1}{3}$ ф. ст. за квартал, то за II категория ще получим 34 ф. ст., за III — 62 $\frac{4}{5}$ ф. ст., за IV — $97\frac{9}{25}$ ф. ст. Изчислението се прави по следния начин: тъй като II категория е с $\frac{1}{5}$ по-плодородна от I, тя носи $360+72$, т. е. 432 квартера, продавани за $\frac{432}{3}$ ф. ст., т. е. за 144 ф. ст.; от тях 110 ф. ст. съставляват производствени разходи плюс средната печалба; за поземлена рента (абсолютна и диференциална) остават 34 ф. ст. И точно така се извършва изчислението за категории III и IV.

Уточненият метод на изчисляване сумата на рентата е широко приложен от Маркс в глава XII («Таблицы на диференциалната рента с пояснения»), но този метод е набелязан още в настоящата, VIII глава. Така на стр. 106, където Маркс първо повтаря привежданата на стр. 99 цифра $17\frac{1}{25}$ ф. ст. за сумата на рентата от категория IV и дава цифрата $7\frac{1}{25}$ ф. ст. за диференциалната рента от същата категория, той след това набелязва и правилния път за определяне диференциалната рента от категория IV, а именно — $207\frac{9}{25}$ ф. ст. минус 120 ф. ст., т. е. $87\frac{9}{25}$ ф. ст. Ако към тази сума се прибавят 10 ф. ст. абсолютна рента, то за съвкупната рента от категория IV ще се получи цифрата $97\frac{9}{25}$ ф. ст., която напълно съответствува на следващите изводи на Маркс. — 99.

²⁶ На страниците 78—79 от втори том на своя труд «Cours d'économie politique», St.-Petersbourg, 1815, Щорх пише: «Рентата от най-плодородните земи определя размера на рентата от всички останали земи, които се конкурират с най-плодородните земи. Докато продуктът от най-плодородните земи стига за задоволяване на търсенето, по-малко плодородните земи, които се конкурират с най-плодородните, не могат да се обработват или поне не дават рента. Но щом търсенето започне да превишава количеството на продукта, който може да се получи от плодородните земи, цената на продукта се повишава и става възможно да се обработват по-малко плодородните земи и да се получава от тях рента». За този възглед на Щорх Маркс говори и в III том на «Капиталът» (в главите 10 и 30). — 99.

²⁷ За това, че по въпроса за пазарната стойност на земеделските продукти са били прави и Рикардо, и Щорх и че същевременно и двамата не са били прави, тъй като «съвсем са изпуснали изпревдвид средния случай», Маркс пише в бележка 30 към 10-а глава на III том на «Капиталът». — 103.

²⁸ За двоякия характер на изчисленията в този пример виж бележка 25. — 106.

²⁹ Тук Маркс се абстрахира от печалбата, която се пада на авансирания в категориите I, II, III и IV поземлен капитал. Докато в категория I капитал от 100 ф. ст. произвежда 330 бушела по 6 шил. 8 пенса (или по $\frac{1}{3}$ ф. ст.) за бушел, то стойността на съвкупния продукт от тази категория е равна на 110 ф. ст., а тъй като от тях 10 ф. ст. се падат на рентата, то за печалбата вече нищо не остава. Точно така и за стойността на съвкупния продукт от четирите категории при изразходването във всяка от тях 10 ф. ст. се получава сумата от 50 ф. ст.: която се състои само от възстановяването на изразходвания капитал (400 ф. ст.) и сумата от поземелната рента в категориите I, II, III и IV, която е 100 ф. ст. ($10+20+30+40$). — 110.

³⁰ Увеличаването на размера (нормата) на рентата в резултат на появяването на диференциалните ренти, които се заплащат с капитали, прилагани в по-плодородни почви, е «само привидно» в смисъл, че то е основано върху «лъжлива социална стойност», за която по-подробно Маркс говори в 39-а глава на III том от «Капиталът» (виж настоящото издание, т. 25, ч. II, стр. 203—204). Както пояснява Маркс по-нататък в текста, капиталистът, който арендува по-плодородната земя, продава своя продукт по цената на продукта от по-малко плодородната земя, «както ако за производството на същото количество продукт му бъде нужен същият капитал», както и за по-малко плодородната земя. — 110.

³¹ Цифрите 90, 80 и 70 Маркс вероятно взема като разлика между капиталите, които са вложени в категориите II, III и IV и се получават от диференциалните ренти (във II категория капитал от 100 ф. ст. донася 10 ф. ст. диференциална рента, в III категория — 20 ф. ст.; в IV категория — 30 ф. ст.). Ако се направи точна

- сметка, като се изхожда от това, че продуктът от II категория е равен на 360 бушела, продуктът от III категория — на 390 бушела и продуктът от IV категория — на 420 бушела, получават се следните цифри: $91\frac{2}{3}$ ф. ст.; $84\frac{8}{13}$ ф. ст. и $78\frac{4}{7}$ ф. ст. — 110.
- ³² В ръкописа този абзац, който Маркс затваря в скоби, се намира два абзаца подолу (на същата 494-а страница), като се вмъква в неголям исторически екскурс за възгледите на Пети и Давенант за изменението на величината на поземлената рента. По своето съдържание затвореният в скоби абзац се приближава до преходните разсъждения на Маркс за съотношението между производителността на земеделието и производителността на промишлеността. — 116.
- ³³ Маркс има предвид труда на Андерсън «An Inquiry into the Nature of the Corn Laws; with a view to the new Corn-Bill proposed for Scotland», Edinburgh, 1777. — 117.
- ³⁴ Става дума за съчинението на Адам Смит «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations», London, 1776. — 117.
- ³⁵ *Британски музей* — английски национален музей (учреден през 1753 г.), намира се в Лондон. Най-важната част на музея е неговата библиотека, която е една от най-големите в света. В библиотеката на Британския музей са работили Маркс и Енгелс. През май—юни 1908 г. в нея е работил В. И. Ленин.
Репродукцията на английската гравюра, която изобразява читалнята на Британския музей, каквато е била в средата на XIX в., виж в настоящия том, ч. I, между стр. 272—273. — 117.
- ³⁶ Става дума за предговора на Рикардо към първото издание на неговата книга «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Виж D. Ricardo. «On the Principles of political Economy, and Taxation» Third edition, London, 1821, p. VI—VII — 118.
- ³⁷ [Th. R. Malthus] «An Essay on the Principle of Population». London, 1798. — 118.
- ³⁸ Маркс има предвид книгата на Таунсенд «A Dissertation on the Poor Laws» (London, 1786), която той цитира в III тетрадка на ръкописа си от 1861—1863 г. (стр. 112—113), в раздела «Абсолютната принадена стойност». И трите цитата, които Маркс привежда там, се дават също в 23-а глава на I том на «Капиталът» (виж настоящото издание, т. 23, стр. 647—648). — 118.
- ³⁹ Виж бележка 37. — 122.
- ⁴⁰ Имат се предвид брошурите на Малтус «The Grounds of an Opinion on the Policy of Restricting the Importation of Foreign Corn» и «An Inquiry into the Nature and Progress of Rent». — 122.
- ⁴¹ Има се предвид житният закон от 1815 г., който забранява внасянето на зърнени храни в Англия дотогава, докато цената на зърнените храни в самата Англия си остава по-ниска от 80 шил. за кварталер. — 122.
- ⁴² Намек за немския вулгарен икономист Рошер, професор в Лайпцигския университет. — 124.
- ⁴³ Под името *Абрахам а Санта Клара* е известен австрийският проповедник и литератор Улрих Мегерле (1644—1709), който се стремял да пропагандира католицизма в разбираема за широката публика форма и изнасял «душеспасителни» проповеди и нравоучителни съчинения, съставени в мнимо народен стил. — 124.

- ⁴⁴ В ръкописа по-нататък следва кратък пасаж, в който Маркс противопоставя възгледа на Рикардо за равнището на работната заплата срещу възгледа на Малтус по този въпрос. Този пасаж е поместен по-горе, на стр. 120 на настоящия том като бележка под линия. — 125.
- ⁴⁵ Маркс има предвид труда на Мак-Кълк «The Literature of Political Economy: a Classified Catalogue of Select Publications in the Different Departments of that Science, with Historical, Critical, and Biographical Notices», London, 1845. — 125.
- ⁴⁶ Маркс нарича Рошер с името на големия древногръцки историк Тукидид във връзка с това, че «господин професор Рошер скромно се е провъзгласил за Тукидид на политическата икономия», както пише Маркс в II част на «Теория за принадлежната стойност» (стр. 922 от ръкописа на Маркс). Нескромното позоваване на Тукидид от Рошер се съдържа в предговора към неговата «Grundlagen der Nationalökonomie».
- Наименованието «Тукидид Рошер» има явно ироничен характер: Рошер, както показва Маркс в настоящата глава и на редица други места, грубо изопачавал както историята на икономическите отношения, така и историята на икономическите теории. — 126.
- ⁴⁷ Имат се предвид излезлите през 1815 г. в Лондон трудове на Уест «Essay on the Application of Capital to Land, with Observations shewing the Impolicy of any great Restriction of the Importation of Corn» и на Рикардо «An Essay on the Influence of a Low Price of Corn on the Profits of Stock; shewing the Inexpediency of Restrictions on Importation». — 127.
- ⁴⁸ W. Roscher. «System der Volkswirtschaft». Band I: «Die Grundlagen der Nationalökonomie». Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg 1858. S. 191. — 128.
- ⁴⁹ Маркс има предвид книгата на Хопкинс «Economical enquiries relative to the Laws which Regulate Rent, Profit, Wages, and the Value of Money», London. 1822. Съответният пасаж от тази книга се привежда от Маркс по-долу (виж настоящия том, част II, стр. 143). — 132.
- ⁵⁰ В по-нататъшния текст на «Теория за принадлежната стойност» Маркс не се е върнал към разбора на тези възгледи на Рошер. Но в третата част на «Теорията», в главата «Разлагане на рикардианската школа», Маркс дава разгърнат критика на аналогичните вулгарни възгледи на Мак-Кълк, формирани — както и възгледите на Рошер — под силното влияние на апологетичната концепция за «производителните услуги», която е изтъкнал Ж. Б. Сей и за която Маркс говори в следващия абзац. В I том на «Капиталът» Маркс засяга възгледа на Рошер за природата като един от източниците на стойността в бележка 22-а към 6-а глава. Виж също III том на «Капиталът», гл. 48 (настоящото издание, т. 25, ч. II, стр. 368—369). — 137.
- ⁵¹ За «ограждането» на общинските земи в Англия Маркс говори по-подробно в 24 глава от I том на «Капиталът» (виж настоящото издание, т. 23, стр. 730—734). — 150.
- ⁵² Става дума за Малтусовата теория за народонаселението. — 152.
- ⁵³ Привежданите тук думи принадлежат на италианеца Камило Тарело де Леонато (XVI в.), към чието мнение по дадения въпрос Андерсън напълно се присъединява. — 152.

- ⁵⁴ Приведеният от Маркс пасаж из Андерсън представлява част от цитирания от Мак-Кълък голям откъс из книгата на Андерсън «An Inquiry into the Nature of the Corn Laws» (Edinburgh, 1777), където целият този откъс заема страници 45—48. — 154.
- ⁵⁵ Под «плодородие на почвата» Маркс разбира тук общата сума на рентата, получавана от тази почва. — 157.
- ⁵⁶ J. Mill. «Elements of Political Economy», London, 1821, p. 198. — 161.
- ⁵⁷ В I том на «Капиталът», в глава 24-а, Маркс пише, че между 1801 и 1831 г. от селското население на Англия били отнети и подарени на лендлордовете от парламента, който се състоял от лендлордове», 3 511 770 акра общинска земя (виж настоящото издание, т. 23, стр. 732). — 166.
- ⁵⁸ Виж настоящото издание, т. 4, стр. 169. — 167.
- ⁵⁹ Пак там, стр. 172. — 168.
- ⁶⁰ Пак там, стр. 175. — 168.
- ⁶¹ Пак там, стр. 170. — 168.
- ⁶² Под «селскостопански машини» Родбертус разбира тук различни по своето плодородие категории почва. Сравнението на почвите с машини с различна ефективност Родбертус е заимствувал от Малтус. — 168.
- ⁶³ Във втора част на «Теории за принадлежната стойност» терминът «производствени разходи» («Kostenpreis» или «Kostpreis», «cost price») се употребява от Маркс в смисъл на *производствена цена*, или «средна цена» ($c+v$ + средната печалба). За термина «средна цена» виж бележка 7.
- За пръв път терминът «Kostenpreis» се среща у Маркс на стр. 76 в първа част на настоящия том, но там е употребен в смисъл на «иманентни производствени разходи» на стоката ($c=v+m$), които съвпадат със стойността на стоката.
- В III част на «Теории за принадлежната стойност» Маркс употребява термина «Kostenpreis» ту в смисъл на производствена цена (в тези случаи той се превежда с думите «производствени разходи»), ту в смисъл на производствени разходи за капиталиста, т. е. в смисъл $c+v$ (в този случаи той се превежда с думите «производствени разходи»).
- Трояката употреба на термина «Kostenpreis» се обяснява с това, че думата «Kosten» («разходи», «производствени разходи») в икономическата наука се употребявала в три различни значения, което Маркс отбелязва специално в III част на «Теории за принадлежната стойност» (стр. 787—790 и 928 на ръкописа от 1861—1863 г.): 1) в смисъл че е авансирано от капиталиста, 2) в смисъл на цена на авансирания капитал плюс средната печалба и 3) в смисъл на реални (или иманентни) производствени разходи за самата стока.
- Освен тези три значения, които се срещат у класиците на буржоазната политическа икономия, терминът «производствени разходи» има и четвърто, вулгарно значение, в което го употребява Ж. П. Сей, който определя «производствените разходи» като «нещо, което се заплаща за производителните услуги на труда, капитала и земята.» (J. B. Say. «Traité d'économie politique». Seconde édition. Tome II, Paris, 1814, p. 453). Това вулгарно разбиране на «производствените разходи» Маркс решително отхвърля (виж например настоящия том, част II, стр. 137—138, 228—229, 513). — 170.

- 64 Цитатът е взет от една от бележките под линия на Бъкънън към неговото издание на «Богатството на народите» от А. Смит (Adam Smith, An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». In three volumes. With notes, and additional volume, by David Buchanan. Edinburgh, 1814. Том II, стр. 55). Във втора глава на своето «Principles» Рикардо привежда в бележка това разсъждение на Бъкънън. — 171.
- 65 D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition. London, 1821, p. 1—12. — 174.
- 66 J. B. Say. Traité d'économie politique. Cinquième édition, Paris, 1826. Том I, стр. LXXXIII—LXXXIV. Или J. B. Say. „Traité d'économie politique. Sixième édition». Paris, 1841. стр. 41. — 176.
- 67 От книгата на Рикардо Маркс отнася към главите, които разглеждат данъците, освен 12 глави (VIII—XVIII и XXIX), където става дума за данъците в същинския смисъл на думата, още две глави — XXII и XXIII («Премии за износ и забрана на износа» и «Премии за производство»), в които също се засягат въпросите на облагането: според теорията на Рикардо премиите се изплащат от фонда, образуван от едни или други данъци, с които е облагано населението. — 176
- 68 Виж бележка 18. — 179.
- 69 Тук под «средства за живот, които влизат в *потреблението изобщо*», Маркс има предвид, от една страна, всички средства за индивидуално потребление, а от друга — спомогателните материали, които са средства за промишлено потребление за машините (каменни въглища, смазочно масло и т. н.). — 183.
- 70 За понятията «*вземе на производството*» и «*работно време*» виж бележка 8. — 188.
- 71 Средната печалба ще бъде $20\frac{5}{26}\%$, ако изразходваните от фермера и фабриканта капитали са равни. А ако се вземе пред вид разликата във величината на изразходваните капитали: 8)0 ф. ст. от фермера и 130) ф. ст. от фабриканта (всичко 210) ф. ст.), то при съвкупна печалба на двамата, равна на 400 ф. ст., средната печалба ще бъде $\frac{400 \times 100}{2200} = 19\frac{1}{22}\%$. — 198.
- 72 За възгледите на Малтус, Горенс, Джеймс Мил и Мак-Кулък виж съответните раздели в трета част на този том. — 202.
- 73 В английския *квартер* (мярка за насипни тела, равна на 29)0, 9 литра) има 8 *бушела*. — 213.
- 74 Под «численост или пропорционално съотношение на величините» на различните групи предприемачи тук Маркс разбира количеството продукция, което всяка от тези групи доставя на пазара. — 217.
- 75 Маркс има пред вид книгата на Корбет «An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation Explained» (London, 1811), в която Корбет твърди, че в промишлеността цената се регулира от стоките, произвеждани при най-добри условия, при което според мнението на Корбет именно тези стоки образуват преобладаващата маса на всички стоки от даден вид (стр. 42.—44). — 217.
- 76 По-горе, на стр. 126 от втора част на настоящия том, Маркс привежда цитат от книгата на Рошер «Die Grundlagen der Nationalökonomie», който показва пъл-

ната обърканост във възгледите на Рошер за борбата във връзка с Андерсежовата теория за поземлената рента и за «антагонизма между богатите хора и поземлените собственици». — 223.

⁷⁷ Предполага се, че 10% представляват средната норма на печалбата в дадена местност. — 232.

⁷⁸ Маркс има пред вид книгата на Джеймс Стюърт «An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy», vol. I, Dublin, 1770, където се рисува процесът на отделянето на града от селото, който се придружава от превръщане на земеделието в капиталистически отрасъл, от интензифициране на труда в селското стопанство и от експроприация на селското население. — Думите на Стюърт «хората започват да ценят времето» се намират на стр. 171 от първия том на посочената книга. Маркс ги посочва заедно с други цитати на Стюърт също в икономическия си ръкопис от 1857—1858 г. (виж К. Marx. «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie». Moskau, 1939, S. 742). — 246.

⁷⁹ Маркс има пред вид книгата на Хюлман «Städtewesen des Mittelalters». Theile 1—4, Wopp, 1826—1829. — 249.

⁸⁰ Положението, че всяка сума на рентата (абсолютната рента и диференциалната рента, взети заедно) е равна на разликата между пазарната стойност и производствената, по-подробно се разглежда от Маркс по-нататък (виж настоящия том, част II, стр. 309—310). — 274.

⁸¹ Величината $1\frac{16}{65}$ ф. ст. се получава в резултат от приспадането на индивидуалната стойност на един тон каменни въглища III, която съставлява $1\frac{3}{5}$ ф. ст. от новата пазарна стойност на един тон каменни въглища, равна на $1\frac{11}{13}$ ф. ст. — 274.

⁸² Предходните примери на Маркс засягаха не земеделието, а експлоатацията на каменовъглените мини с различна продуктивност. Но всичко казано за тези мини е приложимо и към земеделието върху земи с различно плодородие. — 275.

⁸³ Маркс нарича *диференциална стойност* (Differentialwert) — както той пояснява по-долу (виж настоящия том, стр. 286) — разликата между пазарната стойност и индивидуалната стойност. Маркс определя диференциалната стойност спрямо единия продукт, диференциалната рента — спрямо целия произведен в дадена категория продукт. Ако пазарната стойност на единица продукт е по-голяма от индивидуалната стойност на последната, разликата ще бъде положителна величина; а ако тя е по-малка от индивидуалната стойност, тази разлика ще бъде отрицателна величина. Оттук знаците + и — в сборната таблица, която Маркс дава на стр. 574 от ръкописа (виж приложението между страници 288—289 от II част на настоящия том).

В таблици С, Д и Е на стр. 572 от ръкописа (стр. 273—274 от настоящия том) Маркс поставя знаците + и — пред числата, които изразяват (във фунта стерлинги) величината на диференциалната рента. Например в таблица С, в графата «Диференциална рента», стои отрицателна величина « $-9\frac{3}{13}$ ф. ст. ». Това значи, че в дадения случай плодородието на категория I е толкова малко, че земите от тази категория при съществуващата пазарна стойност не само не носят никаква диференциална рента, но дори и абсолютната рента тук спада значително под нейната нормална величина. В случай I С абсолютната рента е равна само на $10\frac{10}{13}$ ф. ст., т. е. тя е с $9\frac{3}{13}$ ф. ст. под нейната нормална величина, която в дадения пример съставлява 10 ф. ст.

В сборната таблица на стр. 574 от ръкописа Маркс изразява същото явление на отрицателната диференциална рента с помощта на отрицателната диференциална стойност, а в графата «Диференциална рента» в тези случаи поставя просто цифрата «0», която тук означава, че няма *положителна* диференциална рента (при наличността в редица случаи на *отрицателна* диференциална рента, която се проявява в съответно намаляване величината на абсолютната рента, което е отразено в графата «Абсолютна рента»). Пренасянето на отрицателните величини в графа «Диференциална стойност» премахва неудобството, което vznikна в таблица *C* на стр. 572 от ръкописа, когато трябваше да се съберат диференциалните ренти от различните категории: в сбора влязоха само положителните, със знака +, диференциални ренти, а отрицателната величина « $-\frac{9^3}{13}$ ф. ст.» при сумирането на диференциалните ренти за избягване на двойната сметка се разглеждаше просто като нула. Ето защо за изчисляване на отрицателните диференциални ренти Маркс е въвел в сборната си таблица специална рубрика: «Диференциална стойност на един тон», в която влизат и отрицателните диференциални стойности. — 279.

⁸⁴ След тези думи Маркс дава на 573-а страница от ръкописа съпоставка на таблици *A*, *B*, *C* и *D* в разгърнатата им по всички току-що изброени рубрики форма. На следващата, 574-а, страница от ръкописа Маркс още веднъж преписва в строен вид всички данни на таблици *A*, *B*, *C* и *D* и прибавя към тях съответните данни от таблица *E*. Получава се единна сборна таблица, която е поместена като приложение между страници 275—279 на настоящия том. Нахвърлената от Маркс на стр. 573 от ръкописа съпоставка на същите данни за таблици *A*, *B*, *C* и *D* е влязла в сборната таблица и поради това в текста на тома не се възпроизвежда отделно. — 279.

⁸⁵ Има се пред вид първата част от «Към критиката на политическата икономия» Виж настоящото издание, т. 13, стр. 59—60. — 281.

⁸⁶ В привеждания от Маркс пример в двете съставни части на авансирания капитал пропорционално в еднаква степен влиза продуктът, производството на който зависи от поземлената собственост. Маркс допуска, че въпреки увеличаването на постоянния капитал (88 *c* вместо 80 *c*, поради поскъпване на суровините) и на променливия капитал (22*v* вместо 20*v* поради поскъпване на предметите, които работниците потребяват), стойността на продукта е останала както преди равна на 120. Това е могло да стане само защото се е намалила присвояваната от капиталиста принадена стойност — от 20 на 10; такова намаляване на принадлежната стойност е обусловено от това, че се е увеличила с 10 единици диференциалната рента, която на по-продуктивните участъци е нараснала във връзка с преминаването към експлоатация на по-малко продуктивни участъци. Следователно новосъздадената стойност, равна както преди на 40 (тъй като начинът на производство си остави предишният), се подлага тук на следното преразпределение: 10 единици образуват сега принадлежната стойност, която се пада на капиталиста, 20 единици отиват за променлив капитал, а 10 единици — за увеличаване на диференциалната рента, което е станало по пътя на увеличаване стойността на постоянния капитал с осем единици и стойността на променливия капитал — с две единици.

По-нататък на страница 634—586 от ръкописа (стр. 492—496 от втората част на настоящия том) Маркс разглежда аналогичен случай с примера на такъв земеделски капитал, продуктът на който на свой ред влиза в натурална форма в образуването на елементите на постоянната и променливата част на този капитал. — 296.

87 При съставянето на това изчисление, което сам Маркс непосредствено в следващия абзац нарича „невъзможно“, той изхожда от това, че отново приложеният в памук предачеството труд е равен на 40 ф. ст., и се ограничава с това, че е разпределил това количество от фунта стерлинги върху необходимия и принадлежния труд съответно с предположението за повишаване на необходимата работна заплата с $\frac{1}{3}$. Изчислението стана невъзможно поради това, че в този случай — при капитал от 100 ф. ст. — не може да не се измени предишният брой работници (20 души) и предишната сума на отново приложението от тях труд (40 ф. ст.). Шом необходимата работна заплата се е повишила съгласно предположението с $\frac{1}{3}$, капиталът от 100 ф. ст. вече не може да наема 20 работници, а е принуден да съкрати техния брой до $18\frac{3}{4}$, което именно приема Маркс в по-нататъшните си изводи. А изменението в броя на работниците влече след себе си и всички останали изменения в изчислението, което се отнася до II случай. Това изчисление се получава по следния начин. Докато по-рано 1 работник струваше 1 ф. ст., то сега струва $1\frac{1}{3}$ ф. ст., а 20 работници сега струват $26\frac{2}{3}$ ф. ст. Или, за да продължи производството на прежда в предишния мащаб, е нужен капитал от $106\frac{2}{3}$ ф. ст., чийто състав е $80c + 26\frac{2}{3}v$. При повторното изчисляване на 100 ф. ст. съставът на капитала ще бъде $75c + 25v$. — 305.

Маркс употребява тук, а понякога и по-нататък, термина «Produktionskosten» в смисъл на производствени разходи плюс средната печалба, т. е. в смисъл на цена на производството. Аналогична употреба на термина «Produktionskosten» се среща и на отделни места в том III на «Капиталът». Виж К. Маркс. «Das Kapital». 3-ter Band, 2-ter Theil, Hamburg. 1894, S. 192, 213, 271—273. В настоящото издание, т. 25, ч. II, стр. 195, 216, 278 — 280). — 312.

89 Виж бележка 26. — 313.

90 За теорията на Уйкфилд за колонизацията виж К. Маркс. «Капиталът». Том I, глава 25. — 323.

91 В предишната глава Маркс посочва, че I категория в таблица Д «играе напълно пасивна роля» (стр. 318): «не тя определя пазара, а това правят против нея категориите IV, III, II» (стр. 320), които със своя натиск върху пазара държат пазарната стойност на продукта на равнището на индивидуалната цена и разходите на продукта от I категория, т. е. на значително по-ниско равнище, отколкото е индивидуалната стойност на този продукт. — 343.

92 Под *пазарна цена на разходите* (the market cost-price) Маркс разбира общата цена на разходите, която регулира пазарните цени на стоките в определена производствена сфера. Ср. настоящия том, част II, стр. 124, където пазарната цена на разходите фигурира под названията «обща средна цена», «пазарна средна цена». — 344.

93 В последната графа на таблицата на стр. 346—347, а също и в текста на стр. 348—349, под «абсолютна рента» Маркс подразбира *нормата* на абсолютната рента — 351.

94 «The morning Star» («Утринна звезда») — английски всекидневен вестник, орган на манчестерските фритредери Кобден и Брайт; излизал в Лондон от 1855 до 1869 г. — 354.

95 Рикардо нарича рентата създаване на стойността в смисъл, че тя дава възможност на земеделците да получават в свое разпореждане прираста на стойността на целия обществен продукт, който според Рикардо има място в резултат на нарастваната трудност на производството на една или друга част от пшеницата. В 32-ра

глава на своята книга Рикардо подлага на критика възгледите на Малтус за рентата като за «чиста печалба и ново създаване на богатство» и изтъква положението, че рентата не прибавя нищо към богатството на обществото като цяло, а представлява само «пренасяне на част от стойността на пишещата и стоките от предишните им притежатели и към поземлените собственици».

По-пълно това място от «Principles» на Рикардо се цитира от Маркс по-нататък — на стр. 594 от втората част на настоящия том. То послужи като изходен пункт за учението на Маркс за «лъжливата социална стойност» (виж настоящото издание, т. 25, ч. II, стр. 203—204). Ср. също бележка 30. — 369.

- ⁹⁶ Маркс има предвид Родбергусовото положение, че в производствените разходи на земеделския продукт не влиза стойността на суровините. Виж настоящия том, глава VIII, § 4. — 371.
- ⁹⁷ Този ред е бил вписан от Маркс вече след като той е написал откъса, който засяга възгледите на Смит за рентата от жилищните сгради (стр. 641 от Марксовия ръкопис). — 397.
- ⁹⁸ И двата цитата от Смит, които се съдържат в този откъс, се привеждат от Маркс не по френския превод на Г. рние, по който Маркс цитира Смит в настоящия том, а на английски език, по книгата на Рикардо «On the Principles of Political Economy, and Taxation» (издание трето, глава 14-a). — 397.
- ⁹⁹ Маркс има предвид стр. 230 от книгата на Рикардо «On the Principles of Political Economy, and Taxation», 3rd edition, London, 1821. Руски превод — том I стр. 170—171. — 397.
- ¹⁰⁰ По-нататък в ръкописа следва откъс, в който се анализират изказванията на Рикардо за собственото му разбиране на рентата. Този откъс, отделен от предходния му текст с черта, е прибавка към главите, в които се разглежда Рикардовата теория за рентата; по съдържанието си той се отнася към глава тринадесета, където е и поместен в настоящото издание (виж стр. 335—336).
След този откъс в ръкописа иде затворената в кръгли скобки прибавка към анализа на Рикардовата цена на разходите, който Маркс дава в глава десета, където тази прибавка е и пренесена в настоящото издание (виж стр. 224—225). — 404.
- ¹⁰¹ По-нататък в ръкописа (стр. 641) се намира откъс, който засяга възгледите на Смит за рентата от жилищните сгради. Този откъс в настоящото издание е пренесен в глава четиринадесета (виж стр. 392—393). — 418.
- ¹⁰² След това в ръкописа (края на страница 642 и началото на стр. 643) идва откъс, който засяга противоположните едно на друго изменения в стойността на постоянния и променливия капитал. Този откъс, който е прибавка към стр. 640—641 от Марксовия ръкопис, е поместен на стр. 411—413 на настоящия том. — 419.
- ¹⁰³ Това определение на монополната цена Рикардо дава в 17-а глава на своите «Principles» (издание трето, стр. 289—290; руски превод, том I, стр. 27). Аналогично определение на монополната цена, което дава А. Смит, е приведено от Маркс по-горе, на стр. 374 от втората част на настоящия том. — 421.
- ¹⁰⁴ Маркс има пред вид разделите IV и V от първа глава на книгата на Рикардо «On the Principles of Political Economy, and Taxation» (third edition), където той изследва въпроса за влиянието на повишаването или намаляването на работната заплата върху «относителните стойности» на стоките, които се произвеждат

от капиталите с разнороден органичен състав. Подробен критичен разбор на тези два раздела Маркс дава на стр. 183—212 от втората част на настоящия том. — 425.

- 105 Маркс набелязва тук като пример едно от направлението, в които може да се извършва процесът на приближаване на органическия състав на земеделския капитал към органическия състав на промишления капитал. За изходна точка Маркс взема

$60c + 40v$ — за земеделския капитал.

$80c + 20v$ — за неземеделския капитал.

Маркс допуска, че поради повишаване производителността на земеделския труд броят на работниците в земеделието намалява с една четвърт. Следователно изменя се органическият състав на земеделския капитал: за продукт, който по-рано е изисквал разход на капитал 100 единици — $60c + 40v$, — сега се изисква разход само на 90 единици капитал — $60c + 30v$, което, пресметнато на 100, $66\frac{2}{3}c + 33\frac{1}{3}v$. Следователно органическият състав на капитала в земеделието би се приближил към органическия състав на капитала в промишлеността.

Маркс допуска по-нататък, че едновременно с намаляването на броя на земеделските работници става още и понижаване на работната заплата с една четвърт, което е обусловено от поевтиняването на пшеницата. В такъв случай е необходимо да се допусне, че работната заплата би се понижила в същата пропорция и в промишлеността. Но върху земеделския капитал, който има по-нисък състав, понижаването на работната заплата трябва да се отрази по-силно, отколкото върху земеделския капитал. Това би довело до ново намаляване на разликата между състава на капитала в земеделието и неговия състав в промишлеността.

Земеделският капитал $66\frac{2}{3}c + 33\frac{1}{3}v$ при понижаване на работната заплата с $\frac{1}{4}$, се превръща в капитал $66\frac{2}{3}c + 25v$, което, пресметнато върху 100, дава $72\frac{3}{11}c + 27\frac{3}{11}v$.

Неземеделският капитал $80c + 20v$ при понижаване на работната заплата с $\frac{1}{4}$, се превръща в капитал $80c + 15v$, което, пресметнато на 100, дава $84\frac{4}{19}c + 15\frac{15}{19}v$.

При по-нататъшно намаляване броя на работниците в земеделието и при по-нататъшно понижаване на работната заплата органическият състав на земеделския капитал все повече би се приближавал към органическия състав на неземеделския капитал.

Разглеждайки този хипотетичен случай, Маркс — за да изясни влиянието, което нарастването на производителността на труда в земеделието оказва върху органическия състав на земеделския капитал — се абстрахира от едновременното, в повечето случаи още по-бързо нарастване на производителността на труда в промишлеността, което се изразява в по-нататъшно повишаване на органическия състав на промишления капитал в сравнение със земеделския. За съотношението между органическия състав на капитала в промишлеността и в земеделието виж по-горе, стр. 6—9, 90—91, 109—110, 256. — 425.

- 106 В номерацията на страниите на ръкописа Маркс е пропуснал цифрата 649.—429.

- 107 На следващата (653) страница от ръкописа си Маркс се връща към «злорадството» на Сей във връзка с това, че Рикардо се позовава на закона за предлагането и търсенето при определяне «стойността на труда» със средствата на съществуване, които са необходими за издръжка на работника. При това Маркс се позовава на френския превод на книгата на Рикардо, който е направен от Констансио и снабден с бележките на Сей. Маркс тук е допуснал неточност. В бележките си върху текста на Рикардо Сей «злорадствува» за това, че с помощта на предлагането и търсенето Рикардо определя стойността на *парите*. Маркс

- дава съответното място от бележките на Сей в «Нищета на философията» (виж настоящото издание, т. 4, стр. 117). То е взето от книгата: D. Ricardo. «Des principes de l'économie politique et de l'impôt». Traduit de l'anglais par Constancio, avec des notes explicatives et critiques par J. B. Say. Tome II. Paris, 1835, p. 206—207. — 434.
- 108 Виж бележка 107. — 435.
- 109 Маркс се позовава на брошурата на Джеймс Дикон Юм «Thoughtson the Corn-Laws» (London, 1815). Като говори за положението на Адам Смит, че «цената на труда се определя от цената на зърнените храни», Юм пише: «Когато д-р Смит говори за пшеницата, той има предвид храната изобщо, . . . всички селскостопански продукти» (стр. 59). — 437.
- 110 Маркс има предвид раздела в своя ръкопис, който започва в III тетрадка на стр. 95 b и е озаглавен «2) Абсолютна принадлежна стойност». Пасажът, на който се позовава Маркс, се намира в подразделение d) на този раздел, озаглавено «Едновременни работни дни» (стр. 102—104 от ръкописа на Маркс). — 446.
- 111 Маркс има предвид новосъздадената от двадесет работници стойност: един работен час на тези двадесет работника създава стойност от 2 ф. ст., а работният ден от 14 часа създава стойност от 28 ф. ст. — 447.
- 112 Стойността на съвкупния продукт съдържа пренесена върху продукта стойност (c) и новосъздадена стойност ($v + m$). Тъй като Маркс се абстрахира в дадения случай от основния капитал, пренесената стойност се свежда до стойността на суровините. В разглеждания пример стойността на суровините се равнява на $93\frac{1}{3}$ ф. ст. (за един час се преработва в прежда $133\frac{1}{3}$ фунта памук, за 14 часа — $1866\frac{2}{3}$ фунта; 1 фунт памук струва 1 шил.). Заедно с новосъздадената стойност (28 ф. ст.) това прави $121\frac{1}{3}$ ф. ст. — 447.
- 113 Виж бележка 20. — 475.
- 114 Тук Маркс има пред вид такива критични на Рикардо като Ж. Б. Сей, който упреква Рикардо, че поставя в основата на разсъжденията си «абстрактни принципи, на които се приписва твърде общо значение», в резултат на което се получавали изводи, които не съответствували на реалната действителност. (J. B. Say. *Traité d'économie politique*. Sixième édition. Paris, 1841, p. 40—41). — 476.
- 115 Цифрата $51\frac{11}{39}$ тона се получава в резултат от следното изчисление: ако $16\frac{2}{3}$ работника в категория III на таблица E произвеждат $62\frac{1}{2}$ тона, то $13\frac{79}{117}$ работници при същата производителност на труда ще произведат $\frac{13\frac{79}{117} \times 62\frac{1}{2}}{16\frac{2}{3}}$, т. е. $51\frac{11}{39}$ тона. — 497.
- 116 Виж бележка 11. — 503.
- 117 Маркс има пред вид книгата: W. Blake. «Observation on the Effects produced by the Expenditure of Government during the Restriction of cash Payments». London, 1823. Извадки от тази книга по засегнатия в текста въпрос със бележки на Маркс се намират в неговия икономически ръкопис от 1857—1858 г. (виж К. Маркс. «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie». Moskau, 1939, S. 672—673). — 503.
- 118 Има се пред вид световната изложба в Лондон, открита на 1 май 1862 г., на която са демонстрирани образци на промишлената и селскостопанската продукция, произведения на изкуството и най-нови постижения на науката. — 503.

- ¹¹⁹ Тук Маркс за втори път отбелязва онова място в «Principles» на Рикардо, където думата „производител“ («producer») е употребена в смисъл «работник» (това отъждествяване у Рикардо на понятията «производител» и «работник» за пръв път е отбелязано от Маркс по-горе, на стр. 458). На други места в книгата си Рикардо употребява думата «производител» в смисъл «капиталист-предприемач» (виж например цитати от книгата на Рикардо, дадени в текста на стр. 459—460). — 503.
- ¹²⁰ Цитираната тук бележка на Рикардо по повод възгледите на Сей за съотношението между печалбата и лихвата Маркс привежда повторно на страница 736 от своя ръкопис, като я поставя като неотнасяща се за това, за което става дума на стр. 736, в квадратни скоби и ги придружава със заключителните думи на Рикардо («никакви обстоятелства не могат да ги заставят да си сменят местата») с репликата: «Последното «при известни обстоятелства» е положително невярно».
- В III том на «Капиталът» (глава 22-ра) Маркс показва възможността за противоположни едно на друго движения на нормата на печалбата и лихвения процент в различните фази на капиталистическия цикъл. Маркс пише: «Ако разгледаме циклите на оборотите, в които се движи съвременната промишлено т. . . ние ще видим, че ниското равнище на лихвата в повечето случаи съответствува на периодите на процъфтяване или на свръхпечалба, покачването на лихвата — на прехода от процъфтяване към сменящата го фаза, а максимумът на лихвата, достигаш най-големите лихварски размери, съответствува на кризата» (виж настоящото издание, т. 25, ч. I, стр. 378). — 512.
- ¹²¹ Тук Маркс се връща към въпроса, разглеждан на стр. 470—471 на настоящия том — към въпроса за влиянието, което оказват върху средната норма на печалбата и съответно върху производствените разходи по-високите, отколкото в метрополията печалби, получавани от колониалната и изобщо външната търговия. По този въпрос, както показва Маркс, Адам Смит се е придържал към по-правилни възгледи, отколкото Рикардо. Ср. също настоящото издание, т. 25, ч. I, стр. 251 — 254. — 513.
- ¹²² Този пример е основан върху предположението, че при увеличаваша се производителност на труда от 20 квартера пшеница, изразходвани като семена, се получава реколтата с 50% по-голяма, отколкото преди. Ако по-рано реколтата е била, да речем, 100 квартера, сега, при изразходване на предишното количество труд, тя ще бъде 150 квартера, но тези 150 квартера струват толкова, колкото преди са стрували 100 квартера, т. е. 300 ф. ст. По-рано семената са съставлявали 20% от реколтата (както по количество на кварталите, така и по стойност), а сега са само 13¹/₃%. — 518.
- ¹²³ Затворените в скоби думи «Виж Мак-Кълък» са вписани от Маркс по-късно (с молив). В писмото си до Енгелс от 24 август 1867 г. Маркс, като се позовава на своето писмо до него от 20 август 1862 г., в което той за пръв път изкачва мисълта за използването на амортизационния фонд за натрупването, съобщава на Енгелс, че по-късно е намерил известни намеци по този въпрос у Мак-Кълък. Маркс има предвид книгата на Мак-Кълък «The Principles of Political Economy». Edinburgh, 1825, стр. 181—182. В третата част на «Теории за принадлежната стойност» Маркс се връща към този въпрос на стр. 777 и 781 от своя ръкопис. — 525.
- ¹²⁴ Има се предвид първа част от «Към критиката на политическата икономия». Виж настоящото издание, т. 13, стр. 97—98, 147—148, 151—154. — 539.
- ²⁶ Y. B. Say, «Traité d'économie politique». Seconde édition. Tome II, Paris, 1814, p. 382: «Продуктите се купуват само срещу продукти». Тази формула на Сей

- почти дословно се възпроизвежда у Рикардо в цитираното по-нататък (на стр. 555) място от неговите «Principles» (third edition, London, 1821, p. 341). Маркс я критикува по-нататък в текста на «Теории за принадлежната стойност» (виж настоящия том, част II, стр. 545—548 и част III, глава «Разлагане на рикардианската школа», стр. 811 от ръкописа на Маркс). — 539.
- ¹²⁶ Маркс има предвид разсъжденията на Джеймс Мил за постоянното и необходимо равенство между производството и потреблението, между предлагането и търсенето, между сумата на покупките и сумата на продажбите, които се съдържат в 3-и раздел на 4-а глава на книгата му «Eléments of Political Economy», London, 1821, p. 186—195. Този възглед на Джеймс Мил (изказан за пръв път от него в брошурата «Commerce Defended», London, 1808) Маркс разглежда по-подробно в първа част на «Към критиката на политическата икономия», в раздела за метаморфозата на стоките (виж настоящото издание, т. 13, стр. 82—83). — 539.
- ¹²⁷ [S. Bailey.] «A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value». London, 1823, p. 71—93. — 541.
- ¹²⁸ W. Roscher. «System der Volkswirtschaft». Erster Band: «Die Grundlagen der Nationalökonomie». Dritte Auflage, Stuttgart und Augsburg, 1858, S. 368—370. — 544.
- ¹²⁹ Виж бележка 126. — 550.
- ¹³⁰ В първа част на «Теории за принадлежната стойност» Маркс пояснява по следния начин израза «по-ниско от своята цена»: «по-ниско от своята цена — т. е. по-ниско от паричната сума, в която е представена нейната (на стоката) стойност» (виж настоящия том, част I, стр. 308). — 551.
- ¹³¹ Маркс има предвид раздела «Метаморфоза на стоките». В първата част на «Към критиката на политическата икономия». Виж настоящото издание, т. 13, стр. 73—84, особено стр. 82—84. — 554.
- ¹³² Маркс има предвид онази част от своето изследване, която по-късно израсна в трети том на «Капиталът». — 561.
- ¹³³ Кратки бележки за формите на кризата Маркс нахвърля наскоро след това на кориците на XIII тетрадка (страница 770 от ръкописа) и XIV тетрадка (страницы 771 и 861). Текстът на тези страници е поместен по-горе (в параграф 11: «Към въпроса за формите на кризата») съгласно бележката на Маркс: «Към стр. 716». — 565.
- ¹³⁴ В ръкописа по-нататък следва неголям пасаж за възгледите на Рикардо за парите и разменната стойност. Този пасаж Маркс затваря в скоби и го снабдява с указание, че той трябва да се пренесе на друго място, като нарушаващ непосредствената връзка на изложението. В настоящото издание този пасаж е поместен по-горе, на стр. 553, като бележка под линия. — 568.
- ¹³⁵ D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition. London, 1821, p. 339: «... търсенето е ограничено само от производството» (Това място в по-широк контекст се цитира у Маркс по-горе, на стр. 539), и p. 347: «... няма граници за търсенето, няма граници за прилагане на капитала...» (това място в по-широк контекст се цитира у Маркс по-горе, на стр. 543). — 568.
- ¹³⁶ Маркс има предвид I—V тетрадки от ръкописа си от 1861—1863 г., които в този ръкопис са непосредствено преди «Теории за принадлежната стойност», особено разделите за производството на абсолютна принадлежната стойност и за производството на относителна принадлежната стойност. — 570.

- ¹⁸⁷ D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition, London, 1821, p. 342: «... нищо друго не може да предостави тези средства, освен увеличаването на производството» (това място в по-широк контекст се цитира у Маркс по-горе, на стр. 552) и p. 339—340: «... малко е вероятно, че той постоянно ще произвежда такава стока, която не се търси» (това място в по-широк контекст се цитира у Маркс по-горе, на стр. 539 и 549). — 571.
- ¹⁸⁸ В ръкописа по-нататък следва затворен в скоби кратък пасаж, който съдържа пример за частична криза — свръхпроизводство на прежда, предизвикано от въвеждането на предачни машини. В настоящото издание този пасаж е поместен по-горе, на стр. 569, като бележка под линия. — 572.
- ¹³⁹ Маркс има предвид разсъжденията на Сей (в неговите «Lettres à Malthus», Paris, 1820, p. 15), че ако например в Италия се наблюдава наводняване на пазара с английски стоки, причината за това е, че недостатъчно се произвеждат такива италиански стоки, които биха могли да се обменят с английските. Тези разсъждения на Сей се цитират в анонимния трактат «An Inquiry into those Principles. . .» (London, 1821, p. 15) и фигурират в направените от Маркс извадки от «An Inquiry into those Principles. . .» в неговата XII тетрадка за бележки, стр. 12. Сравни също тезата на Сей, че «задръжката в пласмента на някои продукти се предизвиква от рядкото производство на някои други», която Маркс разглежда на стр. 253 от първата част на настоящия том. — 581.
- ¹⁴⁰ Th. Tooke. «A History of Prices, and of the State of the Circulation». Volumes I—VI, London, 1838—1857. За влиянието на природните условия върху цените Тук говори в редица места на този шесттомен труд и по-специално в началото на IV том, който излиза през 1848 г. — 582.
- ¹⁴¹ Сисмонди обяснява кризите на «нарастващата диспропорция между производството и потреблението» (J. C. L. Simonde de Sismondi. «Nouveaux Principes d'Economie politique». Seconde édition. Tome I, Paris, 1827, p. 371). В «Анти-Дюринг» Енгелс отбелязва, че «обяснението на кризите с недостатъчното потребление води началото си от Сисмонди, при когото то има още някакъв смисъл» (виж настоящото издание, т. 20, стр. 295), а в предговора към II том на «Капиталът» Енгелс дава от «Nouveaux Principes» на Сисмонди следното място за илюстриране гледището на Сисмонди: «И така вследствие концентрацията на имуществата у неголям брой собственици вътрешният пазар все повече и повече се съкращава и промишлеността все повече и повече трябва да търси пласмент на външните пазари, където я заплашват големи сътресения» (виж настоящото издание, т. 24, стр. 22). Към въпроса за възгледите на Сисмонди за кризите Маркс се връща в трета част на «Теории за принадлежната стойност», като отбелязва както ценните елементи в концепцията на Сисмонди, така и присъщите ѝ основни недостатъци (виж особено в главата за Малтус, стр. 775 от ръкописа на Маркс). — 584.
- ¹⁴² Това място се намира още в първото издание на «Principles» на Рикардо, което излиза през 1817 г. — 601.
- ¹⁴³ J. Stewart. «An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy». Vol. I, Dublin, 1770, p. 396. Това място се дава от Маркс в икономическия му ръкопис от 1857—1858 г. (Виж К. Марх. «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie». Moskau, 1939, S. 666). Сравни също настоящия том, част I, стр. 19 и том 25, част II, стр. 348. — 604.
- ¹⁴⁴ По всяка вероятност тук Рикардо има предвид речта, която е произнесъл в английската камара на общините на 16 декември 1819 г. по повод предложението

на Уилям Дьо Креспини да се създаде комисия за проучване на представения от Роберт Оуен план за ликвидиране на безработицата и подобряване положението на трудещите се класи.

В речта си Рикардо твърди, че «машините не намаляват търсенето на труд» (The Works and Correspondence of David Ricardo. Edited by P. Sraffa. Voll V, Cambridge, 1952, стр. 30). — 606.

- ¹⁴⁵ За понятието «действителна работна заплата» («real wages») у Рикардо виж във втората част на настоящия том, стр. 432, 435, 449, 457 и 472—473. — 608.
- ¹⁴⁶ «The Standard» («Знаме») — всекидневен английски консервативен вестник, основан в Лондон през 1827. — 626.
- ¹⁴⁷ Става дума за статията «Америка на изложбата», напечатана (без да се посочва името на автора) на стр. 5—6 на вестник «Standard» от 19 септември 1862 г. За световната изложба през 1862 г. виж бележка 118. — 626.
- ¹⁴⁸ Печатаните като приложения към втора част на «Теории за принадлежната стойност» кратки бележки на Маркс са написани от него на кориците на тетрадки XI, XII и XIII. Те съдържат допълнителен материал по някои от въпросите, разглеждани в основния текст на втора част от «Теориите». — 639.